

Юрій Шевельов

**ПОКОЛІННЯ ДВАДЦЯТИХ РОКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ**

...Тим, що згинули в зорі весінніх літ,
Хрестів поставити в свій час ми не зуміли.

Микола Філянський

1.

Українське національно-культурне відродження було започатковане істориками: козацькі хроніки 18 сторіччя і Історія Русів позначають цей початок. Козацька романтика Шевченка підхоплює, поглиблює і популяризує ідеї й концепції української історіографії попереднього століття. Але поруч ідеї історичної пересмисленості і місії Шевченко ставить романтичну ідею слова, мови як ознаки й вияву сутності нації. На сторожі коло рабів німих, що ладні були б може забути свою історичну традицію, він ставить слово. У П. Куліша центр уваги чимдалі помітніше пересувається на слово, на мову. Від них Куліш сподівається майбутнього України —

Слово нам верне і силу давнешню і волю,
І не один в нас лавровий вінок обів'є круг чола.

Звідси місія Кулішевого покоління, як він її бачить, це відродження й розквіт національної мови:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло возвести.

Романтична ідея мови як вияву сутності нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного від-

родження, поширена через поезію Шевченка й Куліша, стає одним з провідних гасел усього українського культурного й політичного руху в другій половині 19 і на початку 20 сторіччя. Вона переплітається з романтикою козацтва, з народницькими мотивами, пізніше з модерністичними течіями в письменстві. Плакають її передусім письменники. Годі зрозуміти творчість Старицького, Олени Пчілки, Мови-Лиманського, Грінченка, Франка без уваги до того, як кожний з них сполучав інші елементи свого світогляду й праці з цією ідеєю. Мало не кожний письменник цієї доби філолог або хоче ним бути. Учасники мовних дискусій сімдесятих, дев'яностих і дев'ятсотих років¹) — переважно також письменники.

Здавалося б, що така увага до мови викличе розвиток мовознавства. Проте цього не сталося. Перед 1917 роком на Україні було кілька видатних мовознавців, але вони не створили своїх шкіл і напрямів на Україні. Причина цього стане ясна, якщо придивимось побіжно до умов і досягів їхньої праці. Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: Павло Житецький (1836-1911), Кость Михальчук (1840-1914) і Олександр Потебня (1835-1891). Кожний у своїй ділянці, вони були піонерами не тільки в українському мовознавстві, а і в загально-слов'янському. Досить згадати, що перша історія російської літературної мови (Є. Будде) вийшла 1908 р., тоді як „Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 и 18 вв.” Житецького побачив світ 1889 р.; що перший загальний нарис російської діалектології (О. Соболевського) вийшов 1897 р., тоді як „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины” К. Михальчука були опубліковані вже 1872 р. Щождо праць Потебні з історичної синтакси слов'янських мов, то вони й досі ледве чи мають щось рівне в загально-славистичній літературі. На додаток, праці Житецького з історії літературної мови і Михальчука з діалектології стояли на далеко вищому рівні, ніж їхні молодші російські відповідники. Вони склали іспит часу, вони й досі зберігають свою вартість, тоді як сьогодні ледве чи хто знайде щось живе в працях Будде й Соболевського, тут згаданих.

Однак для розвитку мовознавства потрібні не тільки поодинокі талановиті вчені. Потрібна також сталість їхньої праці, тяглість створеної ними школи, зв'язок їх з ґрунтом. Цього україн-

ські передреволюційні мовознавці не мали й не могли в умовах тогочасної Росії мати. Ні Михальчук, ні Житецький не були допущені до викладання в університетах. Житецький мусів заробляти на життя викладанням у гімназії. Михальчук, найбільший слов'янський діалектолог свого часу, автор цінних розвідок з історичної фонетики й морфології, витрачав свій час і сили на денній і нічній праці книговода в одній з київських броварень. Потебня був єдиний з трьох, хто викладав в університеті, але в умовах постійних доносів (якими уславився його колега професор Безсонов) і без живого контакту з українськими студентами, без змоги давати спеціальні українські курси. Тож не дивно, що його учні були переважно росіяни і розвивали більше філософську сторону науки Потебні, ніж проблеми українського мовознавства.

Українське мовознавство другої половини 19 сторіччя, поза блискучими, але спорадичними виступами Житецького, Михальчука й Потебні (останнього — на українські теми. На інші теми він писав систематично) сходило головне на нормалізаторську працю: впорядкування й узгодження правопису і узгодження його регіональних відмін, збирання словникового матеріалу, критика мови окремих творів того чи того письменника. З усього цього тільки словникова праця досягла свого завершення в монументальному словнику української мови Бориса Грінченка (1909). Словник цей звичайно розглядають як збірку діалектних матеріалів. Це не слушно. Словник Грінченка також мав виконати й виконав нормалізаторське завдання. Хоч він і був базований на діалектних матеріалах, але в певному доборі, подиктованому критерієм бодай мінімальної придатності їх у літературній мові, а до того ж — і це головне — перепущених через сито загальноукраїнської фонетики й морфології.

Події 1917 року, відновлення української державности застали не тільки Україну окраденою, за словом поета, а й її мову. Хоч провідні й другорядні мовознавці попередніх поколінь зробили чимало, ще більше лишалося зробити. Були підмурівки, треба було якстій зводити мури. Це було те історичне завдання і обов'язок, що постало перед поколінням двадцятих років. Покоління це, як і кожне інше, складалося з людей різних масштабів і різних можливостей. Потреби школи, для дітей і дорослих, спонукали не одного викладача й науковця взятися за

укладання підручників — граматик, орфографічних порадників, хрестоматій з мовним коментарем. Різного рівня були ці підручники, але вони виконали корисну справу, і імена їхніх упорядників — Івана Бойкова, Корнія Буйного, Петра Горецького, Григорія Іваниці, Михайла Мироненка, Миколи Осипова, Миколи Перегінця, Миколи Наконечного, Івана Трояна, М. Трохименка, Івана Шалі — щоб згадати тільки частину — заслуговують щонайменше на згадку.

У словництві перша потреба в загальних словниках задоволена була працею Овсія Ізюмова, Івана Шаровольського, С. Іваницького й Ф. Шумлянського, М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і В. Ткаченка та інших. Це була потрібна праця, від неї до певної міри залежав успіх усього культурного руху, тому не дивно, що до впорядкування словників і підручників узялися й фахові мовознавці-науковці. Декого з них уже згадано щойно. Поза тим з журналізму на проблеми літературної норми перейшов Микола Гладкий, до словництва взялися літературознавці Сергій Єфремов і Андрій Ніковський. Історик мови Григорій Голоскевич рік-у-рік працював над поліпшенням і поширенням свого Орфографічного словника. Ба навіть провідні мовознавці, як Курило, Синявський, Сулима віддали свою данину цій популяризаційно-педагогічній діяльності. З другого боку, наладналася співпраця мовознавців з фахівцями окремих ділянок інших наук, спрямована на підготування термінологічних словників, яких за кілька років вийшло кількадесят.²⁾

Уся ця праця і її ефект, фактично вже досягнений і потенціально, були належно оцінені советською системою. За винятком двох-трьох осіб, усі тут названі українські мовознавці були заарештовані і заслані або знищені. Це стосується і до провідних науковців і до популяризаторів.

На далеку мету найважливішою була праця вчених, не популяризаторів. Осягнення їхні в двадцятих роках величезні. Найбільше вони стосувалися до трьох вирішальних ділянок: уґрунтування і усталення норм літературної мови; вивчення історії української мови, зокрема опрацювання загальної схеми цієї історії, від постання протоукраїнських говірок у надрах праслов'янської мови до новіших часів; нарешті української діалектології, науки, що мала дати відповіді на багато проблем історії мови і допомогти в усталенні норм сучасної літературної мови.

Досліди двадцятих років у всіх трьох ділянках принесли силу нового матеріалу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів. Але може найбільше важить те, що тепер уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість пересмности, нормального контакту поколінь.

2. Нормалізація літературної мови

Говорячи про працю над нормалізацією літературної мови, мусимо передусім назвати імена Миколи Сулими і, особливо, Олекси Синявського.

Завдання, що стояли перед кодифікаторами літературної мови в двадцятих роках, були величезної трудности. Українське письменство, творене на основі народної мови, існувало вже понад сторіччя, але впливів різних діалектів далеко ще не переборено. Уже перших кілька сторінок з творів П. Куліша, Ганни Барвінок чи Бориса Грінченка вказували на північно-українські діалектні впливи. У Галичині витворювався був окремий варіант літературної мови. Усі сходилися на традиції Шевченка, але цієї традиції не вистачало навіть для поетичної мови нових часів, не кажучи вже про мову наукову або ділову. Звичайно, цих розбіжностей не треба перебільшувати, вони не перешкоджали загалом комунікативній функції мови, але до повної стандартизації всіх деталей було ще дуже далеко.

З першого погляду може здатися, що відповідь можна й треба було знайти в говірках. Адже утерта фраза каже, що літературна мова українська базується на киево-полтавських говірках. Тож чи не найпростіше було б просто порівняти все наявне в письменстві, прийняти збіжне з киево-полтавськими говірками, а решту відкинути? У дійсності це далеко не так просто. Передусім самі київські й полтавські говірки дуже сильно зрізничковані. Киево-полтавського діалекту як єдності немає. По-друге, навіть у межах кожної конкретної говірки на терені Полтавщини й Київщини, як у межах мало не кожної говірки взагалі, повсякчас існує ціла низка вагань і варіантів, паралельно вживаних. Наприклад, новіші записи з Лубенщини вказують, що там паралельно вживаються такі форми, як *гість* і *гость*, *хід*

і ход, дзвінкий і дзвонкий, родовий відмінок однини шуму і шума, сиру і сира, сну і сна, Кисва і Кисву, синтаксичні конструкції типу його громом убито і його громом убило.³⁾ Щоб із цієї різноманітності, часом навіть хаотичної, вибрати в кожному випадку один варіант і проголосити його нормою, треба підійти до діалектного матеріалу з певними критеріями, а не шукати цих критеріїв у ньому.

Становище ускладнялося тим, що вже існувала потужна традиція літературної мови, і було б принайменше нерозумно відкидати ті елементи її, які вже прищепилися, хоч би вони й не знаходили опертя в жадній київській чи полтавській говірці. Однак і традиція сама собою не дає і не може дати гарантії доцільності закріплення певного варіанту для літературної мови. Зважити слід не тільки на минуле, а й на майбутнє, взяти до уваги тенденції розвитку мови, знайти баянс між вірністю традиції й розумінням лінії розвитку. Переоцінка традиційного зробила б літературну мову з самого початку важкою для засвоєння, а в дальшому вирила б безодню між розмовною й літературною мовою. Недоцінка традиційного перервала б зв'язок сучасного з минулим, тим часом у минулому лежать джерела, що поять живущими соками сучасність.

Усі ці труднощі й небезпеки мали в той час не теоретичний, а виразно практичний характер. Можна підставити певні призвища під певні напрямки й підходи. Найчисленнішою й впливовою була етнографічна школа в мовознавстві, школа, що шукала чистоти української мови в народній пісні й оповіді старих записів, а тим самим у своїх практичних висновках була виразно архаїзаторською. Чільним представником цієї школи був Євген Тимченко, надто своїми працями з синтакси,⁴⁾ у словництві близько до неї стояв Агатангел Кримський, що позначилося на редактованому ним першому томі Академічного словника (1924). Свого крайнього вияву погляди етнографічної школи досягли в „Нарисах з української синтакси” О. Смеречинського (1932). Данину поглядам етнографічної школи віддала Олена Курило в своїх „Увагах до сучасної української літературної мови” (Перше видання 1920, третє, поширене 1925. Пізніше Курило чимало відійшла від цих поглядів), а за кордоном Іван Огієнко.

Погляди етнографічної школи в мовознавстві легко шири-

лися з двох причин. Поперше, ґрунт був підготований тим мовним романтизмом, про який мовилося в першому розділі. Якщо мова — вияв і вислів душі нації, то вона повинна бути самобутня, чиста від усяких чужих впливів, незаймана. Подруге, в усякому молодому національному відродженні природно перепідкреслюється потреба очищення від чужих впливів, твориться культ національної своєрідности, окремішности за всяку ціну. Так воно було і в молодій українській державі, і патос цей був якоюсь мірою принесений і в українізаційний рух двадцятих років, дарма що там діяльність обмежено в головному до культурної сфери.

Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту. Праця ця ставала до певної міри небезпечною, коли те, що здавалося національно питоменим, безоглядно накидалося літературній мові, не звертаючи багато уваги на те, наскільки воно було ще живе й життєздатне і наскільки воно забезпечувало різноманітність жанрів і стилів модерної літературної мови.

Заслугою Синявського й почасти Сулими було те, що вони підійшли до надбань і пропозицій етнографічної школи критично. Традиції народно-етнографічної мови вони піддали переглядові в світлі традиції нашої літературної мови і в світлі перспектив майбутнього розвитку. В цьому пляні багато важило вивчити мову провідних письменників минулого й сучасности. Так вросли першорядної ваги праці Синявського про мову Г. Сковороди, Котляревського, Шевченка,⁵⁾ праці Сулими про мову Шевченка, Лесі Українки, Тесленка, Хвильового.⁶⁾ Вони завершилися синтетичною, хоч і конспективною „Історією української літературної мови” Сулими, виданою випусками в серії заочних лекцій харківського ВЗІНО (Всеукраїнський заочний інститут народної освіти, 1928).

А далі, на цій основі, починалася вже практична праця над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках. У складанні „Українського правопису” 1928 р. брало участь багато мовознавців, але в головному його опрацював і надав йому печать духа свого Синявський.⁷⁾ Йому належать (у „Нормах української літературної мови” 1931) вперше опрацьовані норми української ортоєпії, морфологічні норми. Синтаксичні нор-

ми — заслуга Синявського і почасти Сулими („Українська фраза” 1928). У словнику близько до цього стояли впорядники другого й третього томів Академічного словника на чолі з Єфремовим, Ганцовим, Голоскевичем, М. Грінченком і А. Ніковським.

У всій цій праці йшлося про синтезу народної й книжної традиції, з використанням, але критичним використанням праць етнографічної школи. Про європейську українську літературну мову, що виростала з традиції, але переростала її. Про понадгвіркову синтезу говірок. Про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий.

У тридцятих роках усю цю працю проголошено націоналістично-шкідницькою, а прізвища її учасників не згадувано аж до недавнього часу. Книжки їхні вилучено, цитувати їх заборонено. Усе зроблене ними піддано нещадному переглядові. Але, не зважаючи на всю безоглядну суворість, безжальність і сліпоту терору, після деяких вагань, усе істотне з усталеного Синявським збереглося до сьогодні. Усі совєтські зміни не спромоглися справді скасувати й знищити те, що зробив Синявський і його однопумці. Так, внесено дещо чуже, щоб наблизити мову до російської, почасти відсіяно деякі елементи західньо-українського походження, пересунуено центр ваги говіркових впливів на східні говірки. Але в головному реґляментація, запроваджена Синявським, хоч і без імені її творця, лишилася. Це може найкращий доказ її тверезости, життєздатности й науковости. Бо вона справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі. В її основі лежало не механічне відштовхування від чогось неприємного (адже, перефразовуючи Ніцше, можемо сказати, що той, хто тікає від чогось, не вільний у виборі свого шляху), а самостійна, суверенна, власна традиція й тенденція розвитку української мови, зокрема літературної мови.

Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає з співпраці визначних і менш визначних сучасників і з переемности досвіду й змагань поколінь. Проте, не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності — письменники, журналісти, мовознавці — можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то,

мабуть, не буде перебільшенням назвати трое прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклавав перші загально-національні основи української літературної мови своєю геніяльною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель: Борис Грінченко своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки вичуття тенденцій розвитку, а і розуміння їх.

Тільки через двадцять років після появи „Норм” Синявського вийшов колективний „Курс сучасної української літературної мови” під ред. Л. Булаховського, який де в чому переглянув підхід Синявського, а де в чому деталізував його, але ледве чи перевершив. Ще меншою мірою „Нариси з історії української літературної мови” П. Плюща і „Курс історії української літературної мови” за ред. І. Білодіда (1958) заступають або перевершують далеко тоншу й коротшу Сулимину „Історію української літературної мови”. Праці Синявського і його однодумців живуть у самому характері сучасної української літературної мови, але вони зберігають свою актуальність і як порадики, джерело довідок і цілком ще сучасні й живі наукові розвідки.

3. Історія і діалектологія

„Очерк звуковой истории малорусского наречия” П. Житецького (1876) уже для свого часу був працею дилетантською. Потебня слушно сміявся з констатованого Житецьким нібито постійно властивого українській мові в її фонетичному розвитку нахилу до голосного і. Але сам він синтетичної звукової історії української мови не дав. На сьогодні праці Потебні на цю тему ще містять низку цікавих думок, але багато в чому застаріли. Праця Житецького застаріла цілковито.

І так вийшло, що історія української мови стала розділом в історіях російської мови — в працях О. Соболевського, О. Шахматова, М. Дурново. Ствердження самостійности розвитку української мови стало провідною ідеєю книжки Степана Смаль-Стоцького і Гартнера „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen)

Sprache" (1913), але і правильну тезу треба довести відповідною методою і залученням широкого матеріялу. Що цього не сталося, праця ця не знайшла послідовників і прихильників поза межами України. Завдання науково і по-новому розбудувати історію української мови припало знову ж таки на покоління двадцятих років.

Є два головні ґатунки джерел для історії мови: писані пам'ятки й сучасні говірки. Найбільше значення в двадцятих роках мали дані говірок. Сталося так тому, що писані пам'ятки були далеко краще досліджені попередніми дослідниками, особливо Соболевським і Кримським (хоч порівняння їхнього матеріялу з оригіналами раз-у-раз виявляє ненадійність їхнього цитування й потребу перевірки кожного прикладу і його інтерпретації). Тим часом самі пам'ятки, належачи до певних говірок, конечно повинні бути пояснювані в світлі сучасної і історичної діалектології. Мовознавці двадцятих років справді виявили більше зацікавлення діалектами, ніж писаними текстами. Все таки постало кілька цінних праць про окремі пам'ятки або групи їх або про окремі мовні елементи на основі пам'яток або з використанням їх. Насамперед, треба згадати працю Василя Дем'янчука про морфологію українських грамот 14-15 ст., щоправда, тепер перевершену працями В. Курашкевича і Л. Гумецької⁸), працю Володимира Ярошенка про мову т. зв. молдавських і буковинських грамот 14-15 ст.,⁹) праці Дмитра Шелудька про німецькі і про румунські елементи в українській мові.¹⁰)

1930-1932 р. вийшли дві частини першого тому Історичного словника української мови, укладені Є. Тимченком, Є. Волошином, К. Лазаревською і Г. Петренко і зредаговані Є. Тимченком. Це був фактично словник середнього періоду історії української мови (XIV-XVIII ст.), але і при такому обмеженні це було першорядної ваги джерело для історії української лексики і історії української мови взагалі, конечний довідник для історика. Одначе перший том кінчився літерою Ж, а другий том, уже цілком готовий до друку, був знищений. Жадної поважної спроби видати історичний словник української мови після того не роблено.

У царині діалектології появилoся багато описів окремих говірок, приміром, М. Йогансена про миргородські, Б. Ткаченка про полтавські, П. Попова про путивльські, П. Гладкого про

київські, Синявського про чернігівські тощо. Більше значення мав нарис лінгвістичної географії Полтавщини П. Бузука, що синтезував наші знання про говірки цілої області і застосовував нові в нас методи лінгвістично-географічної школи. Осередком діалектологічної праці мав стати „Український діалектологічний збірник”, що його видано два томи (1928-29). Проте найбільшого значення набрали праці з діалектології, написані Всеволодом Ганцовим (нар. 1892) і Оленою Курило (нар. 1890). Праці й погляди Ганцова виростили з опису говірок Чернігівщини, праці й погляди Курило — з опису говірок Чернігівщини й Поділля. З цього поновного поглибленого вивчення говірок почалася революція в схемі історії української мови, в розумінні її генези.

Як відомо, літературному і південноукраїнському і, що чергується з о або з е (кінь — коня, піч — печі) в північноукраїнських говірках відповідають дифтонги різного характеру, рідше монофтонги, інші, ніж і, а саме у, и, ӯ: кДнь, кунь, кинь, кӯнь (Літерою Д позначаю дифтонги без огляду на їхню фонетичну природу, що може варіювати дуже помітно). У деяких південно-західних говірках (карпатських) теж знаходимо монофтонги, інші, ніж і, переважно у або ӯ, але ніколи не знаходимо дифтонгів. Традиційна теорія пояснення переходу о, е в і приймала північноукраїнські дифтонги за рештку загальноукраїнської старовини. Тверджено, що первісні о та е, коли після них занепавав редукований голосний ь або ь, подовжилися, потім перейшли на всій українській території в дифтонги. Ця стадія збереглася на півночі України, тоді як на півдні ці дифтонги монофтонгізувалися в у, що потім перейшло в ӯ, а це й собі згодом у і. Теорія ця, що була фактично започаткована Ф. Міклошічем і Потебнею, а особливо спопуляризована Соболевським, і досі панівна в УССР.

Заслугою Ганцова було те, що він показав невідповідність північноукраїнських фактів цій теорії. Є розбіжності між північно- і південноукраїнським фонетичним розвитком, що не дозволяють поставити факти цих двох типів говірок в одну лінію і вважати північноукраїнські факти тільки за довше затриману стадію розвитку, знану давніше і півднєві. Передусім, дифтонги на півночі з'являються тільки під наголосом, тоді як і на півдні може бути і буває як у наголошений, так і в ненаголошений позиції: південне кинь, регіт, північне кДнь, але регот. Подруге,

північноукраїнські дифтонги, за попередньо прийнятими поглядами, переходили в монофтонги, посилюючи свій другий складник коштом першого: з *уи* поставало *и*, з *їі* поставало *і*. Ганцов виявив, що ці спекуляції мали суто паперовий характер і не спиралися на фонетичну реальність північноукраїнських говірок. Дифтонги цих говірок не складаються взагалі з двох різних частин, будучи радше поліфтонгами; але навіть, якщо знехтувати це й говорити тільки про початковий складник і кінцевий, то й тоді цей другий складник не міг витиснути й поглинути перший, бо північноукраїнські дифтонги мають спадний характер, себто в них перший складник завжди сильніший, ніж другий.¹¹⁾

Спостереження Ганцова вимагали перегляду всієї традиційної схеми розуміння переходу *о та е в і*, а цей перегляд і собі означав би зовсім нову схему історії української мови. Тому потрібна була велика обережність і старанна перевірка висновків Ганцова. За це взялася Курило. Передусім вона взялася вивчити найдалше на північ висунені українські говірки. Дослідження говірки села Хоробричів, а далі низки інших місцевостей¹²⁾ potwierдили спостереження Ганцова. Курило, що була досвідченим фонетиком, не обмежилася на вивченні явищ, безпосередньо зв'язаних з переходом *о та е в і*. Вона пішла далі, зв'язавши ці явища з структурою складу й характером наголосу в північноукраїнських говірках. Виявилось, що в цих говірках голосний наголошеного складу дуже щільно в'яжеться в своїй артикуляції з попереднім приголосним, спричиняючи його лябіовеляризацію або пал'яталізацію (залежно від характеру самого голосного). Натомість дальший приголосний артикулюється після повного вичерпання артикуляції голосного. Ці обставини створюють сприятливі умови для існування дифтонгів (поліфтонгів) спадного характеру.

Далі Курило перенесла свої спостереження на південнозахідні говірки.¹³⁾ Виявилось, що характер наголосу й структура складу тут зовсім відмінні. Наголос тут не спадний, а злегка висхідний або рівний. Вимові голосного не передус лябіовеляризація або пал'яталізація попереднього приголосного. Голосні закритих складів дещо коротші від голосних відкритих складів, а це зв'язано з тим, що дальший приголосний перериває попередній голосний, коли той ще перебуває в повній артикуляції.

З цього випливали висновки незвичайної ваги. Ганцов показав, що на півночі України не було передумов для появи і з дифтонгів. Курило довела, що на півдні не могли існувати поліфтонги. Виходило, отже, що північні поліфтонги не були решткою старого загальноукраїнського стану, що південь України ніколи їх взагалі не знав. Це не було, отже, випадковістю, що в архаїчних карпатських говірках не виявлено жадних прослідків дифтонгів: цих прослідків не знайдено, бо ці говірки, як і всі південні говірки взагалі, ніколи не знали дифтонгів, розвинених з о, е. Відпадала таким чином можливість говорити про спільну лінію розвитку північно - і південноукраїнських говірок. Звуковий розвиток у цих двох групах говірок проходив відмінно. На півночі о та е під наголосом дифтонгізувалися в нових закритих складах. На півдні не було жадних дифтонгів і наголос не відігравав жадної ролі. Тут е в нових закритих складах звузилося в і, а о звузилося в у, що потім переходило в ў або і.

Так уважне вивчення говірок привело Ганцова й Курило до перегляду всієї схеми історії української мови. Але цей перегляд тепер вимагав перегляду самого постановлення української мови. Не тільки відпадала теорія „праруської єдності”. Виказувалася сумнівною навіть можливість, сказати б, праукраїнської єдності. Виявилось, що українська мова постала з зростання двох первісно близьких, але окремих стовбурів. Зростання це постало геть пізніше, зумовлене історичними подіями 15-17 сторіч — колонізаційними й міграційними рухами, козащиною, — що дали початок південносхіднім говіркам, у яких первісно окремі північні і південнозахідні говірки змішалися й дали нову синтезу. З поглядів Ганцова й Курило впливала первісна окремішність двох систем протоукраїнських говірок — і пізніє злиття їх у єдину національну мову. Термін доби Барокко — козацька нація — на означення українців знаходив нове й несподіване потвердження й тлумачення.

Не підлягає сумніву, що Ганцов і Курило йшли до цих висновків, ці висновки вже підготовані всім ходом їхньої праці. Але вони не мали часу на те, щоб сформулювати висновки. Наукова діяльність Ганцова була припинена арештом 1928 р., Курило — переслідуваннями, що змусили її десь 1931 р. покинути Україну. Тепер в УССР теорії Ганцова й Курило відкидаються або

замовчуються. Особливо багато спроб зроблено заперечити пізнє й схрещене походження південносхідніх говірок. Всупереч історичним даним доводиться, що терени сходу й півдня України не зазнали знелюднення в часи кочовницьких нападів, що сучасні південносхідні говірки безпосередньо продовжують говірки слов'янської людности часів передтатарських. Це становить провідну ідею збірника Академії Наук УРСР „Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови” (1954, див. особливо вступну статтю Ф. Жилка), книги В. Ващенко „Полтавські говори” (1957) і низки дрібніших публікацій.

Намагання ці не витримують перевірки фактами, ані історичними, ані мовними. Історично засвідчено численну іміграцію на східні й південні терени України в 15-18 ст., так само як документально доведено, що ця колонізація відбувалася двома широкими потоками, одночасно з півночі й півдня. Це не означає, що перед тим на теренах, скажімо, сучасної Полтавщини в широкому сенсі слова не було місцевої слов'янської людности. Факт збереження деяких місцевих назв з часів Київської Русі доводить, що переємність не була знищена цілковито. Але кількість цих аборигенів була така мізерно мала в порівнянні з новоприбулою людністю, що не підлягає сумніву: мовний характер території був визначений прибульцями, а не старожитним населенням. Ще важливіше міркування чисто мовного порядку: з тих нечисленних відомостей, що ми їх маємо про мову Києва й Лівобережжя дотатарських часів не можна виснувати жадного окремого типу діалекту. Дані, що їх маємо, змушують твердити, що говірки цих місцевостей первісно належали до того ж типу, який тепер ми зємо північноукраїнським. Отже, навіть незалежно від кількості людности, що затрималася була на Лівобережжі, стверджується дводіалектність української мови і постання нового говіркового типу, що його зємо південносхіднім, із схрещення цих двох первісних діалектних масивів. Тут не місце входити глибше в деталі, але можна вказати, що, приміром, увесь матеріал, зібраний Ващенком (так само, як матеріали Варченка про лубенські говірки і Курашкевича про підляські¹⁴), всупереч бажанню авторів, найлегше піддається інтерпретації саме на основі прийняття первісної дводіалектності української мови й мішаного характеру південносхідніх говірок.

Погляди Ганцова й Курило, подані тут схематично, ніколи не були остаточно зформульовані самими вченими. Тим менше могли вони ввійти в широкий ужиток: часу на їхню популяризацію історія не дала. Двадцять років знають три спроби створити загальний курс історії української мови, але всі три належать, за своїм характером, до, сказати б, передганцово-курулівського періоду. К. Німчинов у книзі „Український язик у минулому й тепер” (1925) переважно поглиблює й популяризує історичну схему С. Смаль-Стоцького. „Курс історії українського язика” Євгена Тимченка (1928) і „Історія української мови” П. Бузука (1927), будучи й досі найкращими загальними курсами історії української мови, не відзначаються великою оригінальністю й не піддають традиційну схему історії української мови жадному радикальному переглядові. Після усунення Ганцова й Курило з праці й зв'язків з колегами, коли саме ім'я їхнє на більше, ніж двох десятиріч, стало табу, годі було сподіватися, що хтось продовжуватиме їхні досліді й поглиблюватиме їхні ідеї. Так сталося, що найновіші курси історії української мови¹⁵⁾ цілком ідуть у річищі традиційної схеми з-перед двадцятих років, хоч як ця схема не відповідає історичним фактам. Тільки за кордонами УРСР зроблено кілька спроб популяризувати погляди Ганцова й Курило й піти далі в застосуванні наміченої ними схеми до історії української, а далі й інших слов'янських мов.¹⁶⁾

4.

Поруч Синявського, Ганцова й Курило серед найвидатніших українських мовознавців двадцятих років треба назвати Петра Бузука (нар. 1891).

Бузук був ученим іншого типу, ніж тут названі його сучасники. Тоді як з тих кожний мав свою головну проблему чи галузь мовознавства, над якою найбільше і найохочіше працював, до якої раз-у-раз повертався, якщо обов'язки популяризатора відволікали його, Бузук наче намагався охопити якнайширше коло проблем, сказати своє слово в усіх ділянках мовознавства, — поновно переглядаючи здобутки своїх попередників там, де він цих попередників мав, закладаючи вперше фундаменти нашого знання в тих галузях, які перед ним не знаходили талановитих працівників. Широта його зацікавлень вражає, він сам наче хотів бути, а може й був цілим інститутом мовознавства.

Завершеного він створив мало, при бажанні можна знайти в його працях окремі помилки. Але за короткий час діяльності він написав дуже багато, започаткував цілі галузі, застосував у багатьох випадках нові методи, збагатив наше знання новими фактами, подеколи дав і цінні синтези.

Бузук віддав данину проблемам загального мовознавства, поданого переважно з психологістичного погляду. Його книжка вийшла російською мовою в Москві („Основные вопросы языкознания” 1924) і білоруською в Мінську (1926). Він працював над проблемами старочерковнослов'янської мови, переважно цікавлячися Марійнським Євангелієм. Він був одним з небагатьох тоді українських мовознавців, що працювали над слов'янськими етимологіями, переважно в дусі автохтонно-порівняльної школи Г. Ільїнського. Він був піонером метод лінгвістичної географії в українській і білоруській діалектології. Йому належить перша хронологічно в світовій славистиці спроба висвітлити в історичній послідовності весь фонетичний розвиток праслов'янської мови, від її виділення з індоєвропейської прамови і до її розпаду на окремі слов'янські мови, — стаття мало відома, але дуже цікава і досі, через 30 років після її публікації. Він дав кілька нарисів окремих білоруських говірок і груп говірок. Він опрацював спеціальні проблеми загально-слов'янської і східнослов'янської порівняльно-історичної фонетики (розвиток індоєвропейських велярних, занепад кінцевих *ъ* і *ь*, доля носового *е*, фонетична система грамоти рижан коло 1300 р.). Йому належали описи мови старих текстів — Луцької Євангелії XIV ст., творів Сковороди. Кілька праць були присвячені взаєминам української мови з білоруською і української з молдавською. Своєю увагою він не обійшов і морфології й синтакси (статті про дієприкметники в українській мові і про „*casus comparationis*”). Він написав силу рецензій, викладав на Україні і в Білорусі. Вже була мова про його синтетичний „Нарис історії української мови”, виданий 1927 р. Варто згадати, що йому передувала „Коротка історія української мови” (1924). Книжка ця була невдала й зустріла жорстоку критику рецензентів. Реакцією Бузука було не охолодження, а поновна праця. „Нарис” і був формально новим виданням „Короткої історії”, утрое більшим і майже цілковито переробленим. Фактично це була нова книжка, і вона досі не втратила свого значення.

Додаймо до цього, що Бузук, який був зв'язаний з Білоруссю не менше, ніж з Україною, брав участь як поет і критик також у білоруському літературному русі.¹⁷) Він мав універсальність зацікавлень і темперамент, що нагадував своєю бурхливістю людину Відродження. Та він і був людиною національного відродження. Така ж бурхлива, як історія його життя й діяльності, була, здається, історія його смерті, — або легенда про неї. Оповідають, що Бузук був заарештований, потім звільнений у депресивному стані і тоді вчинив спробу самогубства: обливши себе бензином, підпалив себе. Другий арешт назавжди сховав його від людського ока. Що було далі, записане хіба в архівах НКВД.

Мовознавців покоління двадцятих років знищено безжально і безглуздо. Обвинувачення було — в націоналізмі й шкідництві „на мовному фронті”. Мала жменька тих, що лишилися, вижили тільки фізично. Відірвані від живих наукових контактів, а часто навіть і від викладання в університетах, розчавлені духово, навіки настрашені, без змоги опрацювати дорогі їм теми або без змоги публікувати свою наукову продукцію, вони тільки животіли протягом наступних десятиріч.

Настала доба тридцятих років. До Інституту мовознавства прийшли нові люди. Свій шлях вони проклали не науковими працями, а доносами — публічними, в формі „статтів”, що викривали „клясового ворога”, і таємними. Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі не науковці. Їх використано з певною метою; вони були знаряддям у нищенні людей двадцятих років. Коли вони виконали своє завдання, вони більше не були потрібні — і їх знищено теж. Але імена Наума Кагановича, С. Василевського, П. Мустяци, І. Бабака, — щоб назвати лише кількох, — не належать до історії українського мовознавства. Бувають жертви, що не викликають співчуття.

Після 1937 року в українському мовознавстві на Україні настає повна порожнеча. Чорне мовчання сорокових років. Від середини п'ятдесятих років крива знов починає йти вгору. Дещо збільшується книжкова продукція, організується журнал „Українська мова в школі”, виходять збірники статей різних авторів. Але, за дуже малими винятками, праці сучасних мовознавців на Україні не йдуть у порівняння з пра-

цями покоління двадцятих років. Нові праці в масі своїй характеризуються рабським наслідуванням російського мовознавства, яке донедавна і само не відзначалося високим рівнем. Твори західних учених, навіть польських і чеських, мало кому відомі на Україні. Складається враження, що багато хто з них і читати чужими мовами, крім російської, не вмів. Праці ці сповнені фактичних помилок, методично застарілі або наївні.¹⁸).

Це не провина цих людей, а їхнє нещастя. Вони вирости фактично самоуками або учнями невігласів. Вони були відірвані від творчого підсоння, ідей і метод мовознавців двадцятих років. Оточує їх суцього провінційна атмосфера. Виховано їх в часи, коли наука допускалася тільки на обслуговування політичних кампаній і відповідно до останньої з них. Змагання цього покоління до відбудови українського мовознавства заслуговує на пошану. Але історія судить не за намірами, а за здобутками. Здобутки покищо малі. Оригінальних концепцій бракує. Нових фактів майже нема. Обізнаність з давніше знайденим і вивченим часто мінімальна.

Сподіваймося, що це зміниться. Не можна воскресити людей двадцятих років. Але їхні ідеї ще не згасли. Вони тліють у попелі. Можна ще їх розкопати й полум'я роздмухати.

5.

Огляд діяльності українських мовознавців двадцятих років, хоч би і такий побіжний, як цей, не можна обмежити на згадці тільки про тих, хто працював на підсоветській Україні. Політичний кордон, що відмежовував тоді Західню Україну, не розривав цілковито культурного життя. Існували зв'язки між науковцями з обох боків кордону, хоч і затруднені й перешкоджені. Ще важливіше те, що мовознавців з обох сторін Збруча з'єднували не тільки особисті контакти. Спільним був запал і патос їхньої праці, об'єднувало їх однаково потужне прагнення знайти останні правди про історію української мови, забезпечити якнайвищий розвиток літературної мови тепер і в майбутньому. Тим то не можна відокремити імен Івана Зілінського (1879-1952) й Василя Сімовича (1880-1944), що працювали у Львові, Кракові й Празі, від імен Синявського, Ганцова, Курило й Бузука, що працювали в Києві, Харкові, Одесі й Мінську. Це визнала зреш-

тою і совєтська цензура. Хоч Сімович і Зілинський померли своєю смертю, поза межами совєтського терору, їхні імена були вилучені з ужитку, як і їхні твори. І тепер ще згадки про них і посилання на їхні твори такі ж рідкі й боязкі, як посилання на праці їх сучасників з підсовєтської України.

Стрижневою темою й проблемою наукової творчости Зілинського була проблема групування й генези українських говірок, — та сама тема, над якою уперто працювали Ганцов і Курило. Уперше він поставив це питання в своїй „Пробі упорядкування українських говірок” (1913), частково переглянув у статті „До питання діалектологічної класифікації українських говірок” (1925). Уже тут виявилися типові риси Зілинського як діалектолога — прецизний вишкіл фонетика з увагою до навіть дрібних деталей вимови — і нахил до узагальнень, до скоплення діалектів у їхній генезі. Концепція раннього Зілинського щодо генези українських діалектів позначена впливами дотогочасних поглядів, насамперед Соболевського і Лера-Сплавінського. Класифікація говірок на дві групи — південносхідню й північнозахідню позбавлена історичних підстав. Цікавіші ці праці конкретними деталями і характеристиками окремих говірок.

Коли з’явилися праці Ганцова, Зілинський після деякого вагання знайшов у собі досить мужности, щоб переглянути свої дотогочасні погляди й визнати, що рацію мав Ганцов. Його „Карта українських говірок” (1933) і особливо неперевершений досі фонетичний опис української мови в її літературному варіанті і в різноманітності її говірок „Opis fonetyczny języka ukraińskiego” (1932) йдуть за концепцією Ганцова, обґрунтовуючи її й перевіряючи на великому багатстві фактичного матеріалу, поглиблюючи її в деталях і збагачуючи додатковими доказами.¹⁹⁾

Василь Сімович починав свою мовознавчу працю з позицій, близьких до етнографічної школи. Позиції ці були визначальні для його „Української граматики” (1918, друге поширене видання 1920) і нормалізаційних порад, зібраних у книзі „На теми мови” (1924). Викладання в українських високих школах Праги й контакти з празьким лінгвістичним гуртком збудили інтерес Сімовича до проблем історії української мови і озброїли його фонологічною методою. Метода ця, що вчить розглядати історичні зміни мови в їхній зумовленості системою мови даного часу, відкривала широкі обрії для перегляду української

історичної фонетики й морфології. Якщо Курило пробивалася до цієї методи вже наприкінці своєї діяльності й почасти самотужки, Сімович мав змогу ознайомитися з нею при її першому джерелі. Він став першим українським свідомим і послідовним фонологом. Такі його праці з історичної фонетики й морфології, як про перехід л у в, перехід е в о, фонологічний статус голосних е та и поза наголосом, про походження форми що, про розвиток твердої й м'якої відміни прикметників сказали нове слово в насвітленні цих питань, а в деяких випадках слово це, здається, було остаточне й дефінітивне, — так було з трактуванням переходу л в в, з історією прикметникової відміни.

Ті ж методи розглядати часткове на тлі цілості Сімович приніс у свої праці з ономастики, сказавши і тут багато нового, хоч, на жаль, синтетичної праці Сімович не лишив і тут, як не судилося йому написати й курс історії української мови.²⁰⁾

Наукова праця Зілинського й Сімовича пробігала в безпервному живому зв'язку з західноєвропейським мовознавством. Регулярності цього зв'язку, з причини від них незалежних, не могли досягнути їхні колеги на схід від Збруча. Але вони лишили свідоцтво того, як добре вони розуміли потребу цього зв'язку і як наполегливо його шукали. Ганцов, Курило, Бузук брали участь у праці празького міжнародного конгресу славістів у 1929 році. Ганцов друкував свої праці в берлінському *Zeitschrift fuer slavische Philologie*, Бузук проклав собі шлях до празької *Slavia*, Курило вмістила підсумок своїх дослідів над переходом о та е в і в українській мові в паризькому *Revue des études slaves*. Стаття ця з'явилася там уже після ліквідації дослідниці на Україні, — ніби символічно підкреслюючи, що за кордонами ССРСР, на Заході мають зберегтися до кращого часу ідеї й надбання українських мовознавців двадцятих років.

І справді, щоб подолати свою теперішню відсталість і провінційність, українське мовознавство на Україні повинно відновити свій духовий контакт з поколінням двадцятих років. Продовжувати можна й треба від здобутого тоді. Не конечно з усім погоджуватися, але не можна йти вперед, не знавши верховинних осягів минулого. Юрій Липа писав: „Походу постатей не можна затримати. Вони проходять поміж людьми своєї раси, вони — фантоми, беруть під руку і підтримують і провадять живих”. Липа стосував це до образів з літературних творів. Але це

не менше стосується й до визначних діячів минулих поколінь. Ідеї, розвинені людьми двадцятих років, факти, ними нагромаджені й пояснені, не можна обійти і їх не пощастило знищити. Вони існують. На ґрунті їх, у єднанні з ними, в творчому змаганні з ними може — і буде рости українське мовознавство майбутнього.

Нью-Йорк, 1959 р.

ПРИМІТКИ

¹⁾ Про ці дискусії див. Юрій Шерех (Шевельов), Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен 1949, ст. 19-24, 31-35; Василь Чапленко, Українська літературна мова, Нью-Йорк 1955, ст. 195-200, 271-281.

²⁾ Бібліографію українських термінологічних словників цього періоду подають: Енциклопедія українознавства, том I, Мюнхен — Нью-Йорк 1949, ст. 325 і Alex. Gregorovich, The Ukrainian Academy of Sciences in Kiev, A List of Dictionaries, 1918-1933, Toronto 1957.

³⁾ Див., напр., І. Варченко, Рефлексія давнього о в лубенських говірках (Академія Наук Української РСР. Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови, Збірник статей. Київ 1954); В. Ващенко, Полтавські говори. Харків 1957.

⁴⁾ Див. його монографії про функції відмінків в українській мові: Функції генетива в южно-русской області, Варшава 1913; Номінатив і датив в українській мові, Київ 1925; Льокатив в українській мові, Київ 1925; Вокатив і інструменталь в українській мові, Київ 1926; Акузатив в українській мові, Київ 1928. 1928.

⁵⁾ Мова творів Гр. Сковороди, Червоний шлях 1924, 4-5; З верховин нової української літературної мови, Ювілейний збірник Мих. Грушевського, 2. Київ 1928; Дещо про Шевченкову мову, Україна 1925, 1-2; Елементи мови Шевченка, збірник Культура українського слова, Київ 1931.

⁶⁾ Особливості фрази Шевченка, Червоний шлях 1924, 10; Рідкі приєменники у Шевченка, Науковий збірник за 1927 рік; Речення на *-но*, *-то* у Лесі Українки, Записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства, II 1929; Мова А. Тесленка, Червоний шлях 1926, 5-6; Фразеологія Миколи Хвильового, Червоний шлях 1925, 1-2.

⁷⁾ В огляді українського мовознавства 1917-57 рр. Л. Булаховського, де з причин від автора огляду незалежних нема ані згадки про Сиявського, як і про інших провідних українських мовознавців двадцятих років, визнається в характеристиці правопису 1928 р., що „з філологічного погляду робота... була виконана в багатьох відношеннях зразково“ (Збірник Академії Наук Укр. РСР „Розвиток науки в Українській РСР за сорок років“, Київ 1957, ст. 74).

⁸⁾ В. Дем'янчук. Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку. ВУАН, Записки іст.-філол. відділу, XVI, 1928; W. Kuraszkiwicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku, Краків 1934; Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи укр. актові мови XIV-XV ст., Київ 1958.

⁹⁾ Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв., Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I. Київ 1931.

¹⁰⁾ Німецькі елементи в українській мові, Збірник Комісії для дослідження

історії української мови I. Київ 1931; *Rumaenische Elemente im Ukrainischen, Balkan-Archiv 2*, 1926.

¹¹⁾ Головні праці Ганцова з діалектології й історії української мови це Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, II-III, Київ 1923; Діалектологічна класифікація українських говорів. Там же IV, 1924; Діалектологічні межі на Чернігівщині, збірник „Чернігів і Північне Лівобережжя”, Київ 1929; *Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten, Zeitschrift fuer slavische Philologie*, III, 1926. Загальну бібліографію праць Ганцова див. Юрій Шерех (Шевельов), Всеволод Ганцов — Олена Курило, Вінніпер 1954, ст. 12-13.

¹²⁾ Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині, Київ 1924; До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків, Україна 1925, 5; Матеріали до української діалектології та фольклористики, Київ 1928.

¹³⁾ Передусім у книзі Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів, Київ 1928. Дальшу бібліографію праць Курило див. у згаданій праці Шереха (Шевельова) Всеволод Ганцов — Олена Курило, ст. 41-43.

¹⁴⁾ Праці Варченка й Ващенка цитовані в примітці. З. Курашкевич висував заперечення проти поглядів Ганцова й Курило в статтях *Z badań nad gwarami północno-małopolskimi, Rocznik Slawistyczny X*, 1931; *Przyczynki do iloczynu małopolskiego, Lud Słowiański III*, 1A, 1933. Ф. Жилко в своїй новій статті „Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії” (АН УРСР, Український комітет славістів, Філологічний збірник, Київ 1958) багато в чому відступає від своїх первісних позицій, визнавши широку колонізацію на терені південносхідних говірок і неавтохтонність „східнополтавських говірок”. Стару тезу про автохтонність він тепер обстоює тільки для „середньонадніпрянських говірок” на схід від Гнилого Тікичу і на північ від Тясмину. (Див. особливо ст. 75-76).

¹⁵⁾ Див. огляд цієї продукції в рецензії Ю. Шевельова на „Історичну граматику української мови” О. Безпалька, М. Бойчука, М. Жовтобрюха, С. Самійленка і І. Тараненка (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, Vol. VI, No. 3-4, ст. 1429 і далі). Пор. також рецензію на ту ж книжку пера М. Наконечного в „Українська мова в школі”, 1959, 5, ст. 84 і далі.

¹⁶⁾ Напр., у статтях Ю. Шевельова *Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenischen Sprachgrenze, Orbis II*, 1, 1953; *Konsonanten vor e, i in den proto-ukrainischen Dialekten, Festschrift Max Vasmer, Berlin 1956* і в його розвідці *Y. Šerech, Problems in the Formation of Belorussian, New York 1953*.

¹⁷⁾ Бібліографія Бузука не опрацьована. Крім його праць, згаданих у тексті, подаю тут лише кілька назв, що особливо важливі або безпосередньо стосуються до української мови: Спроба гісторії дагістарычнай эпохі славянскай фонэтыкі. Інстытут Беларускай Культурі, Запіскі аддзелу гуманітарных навук, 2, 1928; Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини, Україна, 1926, 4; Говірка Луцької Євангелії XIV в., Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I, Київ 1931; Взаємовідносини між українською та білоруською мовами, Записки Іст.-філ. відд. ВУАН 7-8, 1926; Замітки з української мови, *Slavia*- 3,

1924-5; Уваги до дісприкметників в українській мові, Вісник одеської Комісії краєзнавства при ВУАН, 1925, 2-3; Діалектологічний нарис Полтавщини, Український діалектологічний збірник, 2, Київ і баг. ін.

18) Пор. рецензії, подані в примітці 14.

19) Повна бібліографія праць Зілинського не опрацьована. Подаю ті його статті, що стосуються до цілоти українських говірок і їх генези: Проба упорядкування українських говірок, ЗНТШ 117-118, 1913; До питання про діалектологічну класифікацію українських говірок, ЗНТШ 131-133, 1925; У справі діалектологічної класифікації українських говірок, Sbornik praci I. sjezdu slovan-skych filologu v Praze 1929, sv. II, Прага 1932; 3 фонетичних студій, Lud słowiański 1, 1929; Współczesny stan dialektologii ukraińskiej, там таки Małoruskie dialekty na mapie Moskiewskiej Komisji, Rocznik slawistyczny IX, 1930; Так зване sandhi в українській мові, Symbolae grammaticae in honorem I. Rozwadowski, II, Краків 1928; Взаємовідносини між українською та польською мовою, ЗНТШ 155, 1937. Бібліографічні дані про Зілинського можна також знайти в його некрологах пера М. Овчаренко (The Slavonic and European Review, Vol. XXXI, No. 76, 1952) і Яр. Рудницького (Orbis, II, 1, 1953).

20) Повної бібліографії праць Сімовича покищо нема. Бібліографічні дані про головні його розвідки можна знайти в книжці П. Ковальова, Василь Сімович, Вінніпег 1953, розкидано.